

KITEKINTÉS

Peter Sjösted-Hughes

A szervezet filozófiája¹

A szervezet filozófiája – ezen a néven vált ismertté Alfred North Whitehead matematikus és filozófus metafizikája.

Whitehead 1861-ben, Kentben született, Dorsetben járt iskolába, majd északnak vette útját, hogy matematikát és fizikát tanítson Cambridge-ben, ahol barátságot kötött tanítványával, Bertrand Russell-lel, s vele közösen láttak hozzá a matematika kikezdhetetlen logikai megalapozásának. Whitehead 1914-ben a londoni Imperial College alkalmazott matematika professzora lett, azonban a filozófia alapproblémái iránti szenvedélye sosem hagyott alább, s 1924-ben, 63 évesen átkelt az Atlanti-óceánon, hogy a Harvardon filozófiaprofesszori állást töltsön be. 1947-ben, Cambridge-ben (Massachusetts) hunyt el. Intellektuális útja keresztezte a matematikát, a fizikát, a logikát, a nevelést, a tudományfilozófiát, s mély metafizikájával együtt érlelődött, melyet komplex és rendszeres filozófiai formában legátfogóbban az 1929-ben megjelent *Folyamat és Valóság* című munkájában bontott ki.

A szervezet filozófiája egyféle *folyamatfilozófia*. Ez a típusú bölcsélet arra törekszik, hogy meghaladja a dualizmus, a materializmus és az idealizmus hagyományos metafizikai opcióit. A folyamatfilozófia szempontjából hibája a dualizmusnak, hogy fundamentálisan különállónak tekinti az *elmét* és az *anyagot*, a materializmusnak, hogy miután beleesett e tévedésbe, az elmét *mint alapvetőt* elveti, az idealizmusnak pedig, hogy – az alapvető tévedés elkövetését követően – az anyagot mellőzi az alapok közül. A szervezet filozófiája azáltal törekszik e problémák feloldására, hogy egybeolvasztja az elme és az anyag fogalmait, ezáltal egy „organikus realizmust” teremtve,

¹ Peter Sjösted-Hughes: The Philosophy of Organism. *Philosophy Now*, Issue 114, June 2016, 14–15.

ahogy maga Whitehead nevezte olykor filozófiáját. Hogy betekintést nyerjünk e csodálatos, forradalmi, ugyanakkor tökéletesen logikus filozófiába, előbb vessünk egy pillantást arra, mit ért Whitehead „realizmus”, majd annak előtagja, az „organikus” fogalma alatt.

Realizmus

A „realizmus” számos jelentéssel bír a filozófiában, de Whitehead szempontjából realista az, aki azt a nézetet teszi magáévá, hogy a valóságot olyannak érzékeljük, amilyen az valójában.

Bár sokak számára tűnhet úgy, hogy e gondolat összhangban áll a józan ész tapasztalatával, a *nem-realista* filozófiai irányzatok hívei közül sokan tekintik naivnak. *Anti-realista* álláspontjuk a realizmust *reprezentacionalizmussal* cseréli fel – azzal az elgondolással, hogy a valóságnak csak közvetett reprezentációit érzékeljük, nem pedig közvetlenül magát a realitást – eszerint például a fény tapasztalata nem más, mint a fotonok retinára csapódásának egyféle reprezentációja.

Az idealista és materialista típusú anti-realista álláspontok elhibázottságának gyökere végsősoron a dualizmusban lelhető fel, azon elképzelésben tehát, mely szerint elme és anyag különálló szubsztanciák. Whitehead a legfőbb dualista René Descartes (1596–1650) alakját felelőssé teszi abban, hogy az anti-realizmus bünbeesésének kezdeményezője, s így mindazon belőle származó problémáké, melyekre a modern filozófiában bukkanunk. Descartes katolikusként kizárólag az emberi nemnek tulajdonított elmét, „léleknek” nevezve azt. A természet többi részét tisztán mechanisztikusként, s így matematikailag kifejezhetőként klasszifikálta. Descartes elképzelésének eredményeként korunk tudománya és (nem-folyamati) filozófiai képtelenek meghaladni a szolipszizmus problémáját – nem lévén képesek következetesen kimutatni, hogy tapasztalataink valóban egy külső realitás reprezentációi –, sem más ezzel összefonódó problémákat, beleértve a tudatosság nehéz kérdését: miként volna képes az elme az agyból kialakulni, avagy kapcsolatban állni annak működésével. További kapcsolódó kérdés a szabad akarat és a mentális erőfeszítés problémája: miként tudhatná az elme befolyásolni az anyagot (főként az agyat és a testet), ha minden anyagi okság tisztán mechanikai természetű; ott van magának az okságnak a problémája; aztán: miért kellene léteznie egyáltalán tudatosságnak, ha nem tulajdonítunk neki hatóerőt; miért rendelkezünk esztétikai ízléssel a zene és az absztrakt művészetek iránt stb.

Az organikus filozófia megoldása e problémákra elsősorban az, hogy elutasítja a természet kettéválasztását elmére és anyagra. Elismeréssel adózva a francia filozófusnak, Henri Bergsonnak (1859–1941), Whitehead által utasítja el az efféle dualizmusokat, hogy újrafogalmazza az *észlelést* (*reformulation of perception*). Az anti-realizmus alapvetően hibás

előfeltételezése, hogy az észlelés nem más, mint objektum, vagy – általánosabban fogalmazva – a külső világ reprezentációja. Whitehead elveti ezt a feltételezést, és azzal az elképzeléssel helyettesíti, hogy az észlelés az objektum – avagy a világ – része. Ezt az átfogalmazott koncepciót *prehenzió*nak nevezi. Tömören fogalmazva, az így értett észlelés nem úgy viszonyul a világhoz, mint *reprezentáció az objektumhoz*, hanem mint *rész az egészhez*. Emberi példával élve, egy csillag által kisugárzott fény változást okoz az azt látó szemben, látóidegben, agykéregben, vagy akár a száj izmaiban (beszéd); így a csillag egy része – elektromágneses sugárzása – részemmé válik. Ám folyamatfilozófusként Whitehead elutasítja a rögzült tulajdonságokkal rendelkező, szilárd dolgok létezését is, s ahogyan Hérakleitosz az ókori Hellászban, kijelenti, hogy minden változásban, fluxusban van: ha elegendő idő távlatából nézzük, a hegy nem más, mint hullám. Whitehead számára tehát egy csillag csupán aktivitásával egyenlő, beleértve sugárzását, s elektromágneses energiája bennünk folytatja aktivitását – más szóval az aktivitásban nem létezik abszolút elhatárolás: a csillag *egészének egy része* észlelésünk részévé vált. Filozófiája realista összetevőjének egyik aspektusa ekként az, hogy a valóságos objektum és a valóságos szubjektum részben egybeolvadnak. *Nem csak csillagok porából vagyunk, hanem csillagok fényéből is*. A szolipszizmussal ellentétben azért lehetünk tisztában azzal, hogy a valóság az, amit észlelünk, mivel észlelésünk része, s nem csupán reprezentációja a valóságnak.

A materialisták itt tovább mehetnek, és azt mondhatják, hogy elfogadják a csillag sugárzásától a fiziológiai változásokig ívelő oksági vonalat, de aztán szükségét érzik annak, hogy hozzátegyenek valamiféle újabb, rejtett oksági vonalat az agyi változás és a tudatos reprezentáció közé, amely az anyagból az elmébe ível. Ám e szükségtelen és misztikus hozzátétel magával hozza a reprezentacionalizmus összes problémáját is. Az organikus realizmus tisztán az eredeti oksági vonalat tartja meg. E puritánság és takarékoság pedig igen radikálisan szabja át a valóság megértésének módját, hogy magyarázatot adhasson arra, a fiziológiai változás miként foglalja magában eleve az érző észlelést (sentient perception). Ezzel pedig elérkeztünk az „organikus” előtag fogalmához.

Szervesség

Whitehead számára a világ szervesre és szervetlenre való kettéosztása szintén téves. Képzeljünk el egy komplexitásában aláereszkedő vonalat a *Homo sapiens*től a tengeri csillagon, a sejteken, a DNS-molekulákon és egyre kevésbé összetett molekulákon át az atomokig és egészen a szubatomi részekig. Whitehead számára ez az alászállás olyasmiket közelít meg, amiket „aktuális létezőknek” („*actual entities*”) vagy „aktuális alkalmaknak” („*actual*

occasions”), ill. „a tapasztalat alkalmainak” („*occasions of experience*”) nevez, melyekre ontológiaiilag nem összetett eseményekként gondolhatunk.

Whitehead mindennek szervességet tulajdonít. Ahogy tömören megfogalmazza: „A biológia a nagyobb, a fizika pedig a kisebb szervezetek tudománya.” (*Science and the Modern World*, VI, 1925). A szerves/szervetlen felosztás így végsősoron téves, és az állítólagosan mechanikus univerzumról alkotott elképzelés a szentesítője, amely újfent Descartes elme/anyag szétválasztására megy vissza. Legfontosabb itt kiemelni, hogy Whitehead szerint az aktuális entitások az *érzőiség* (*sentience*) – tudatosság, érzés, szándék – bizonyos fokaival bírnak, ahogyan azon rendszerek vagy – így nevezi – „társulások” („*societies*”) is, melyek szervesen épülnek fel az aktuális entitásokból. Így a tudatosság, ahogyan mi emberek rendelkezünk azzal, alárendelt szentenciák komplex módon beágyazott rendszere: az újradefiniált „organizmusok” ama nyomvonaláé, amelyet a *Homo sapiens*től a szubatomi részecskékig megrajzoltunk, s amelyek külön-külön is mind önszerveződő rendszerek, mind rendelkezvén bizonyos fokú, a bennük felölelt összetettség szerinti érzői mivolttal. Testünk minden egyes sejtje az érzőiség ilyesfajta instrumentuma – eszközök, melyek effektusaikat a koponyaüregbe fókuszálják. E tudatosság emberi agyvelőt igényel, mert az agy csatornázza egybe a neki alárendelődő entitások tudatosságait. Ahol az aktuális entitások nem önszerveződő aggregátumokat alakítottak ki – mint amilyenek az ajtók vagy ablakok – ott az aggregátumhoz nem egységesített érzőiség társul, hanem csak számtalanszor parányibb érzőiségek, s ezekből áll össze az aggregátum: molekulák, atomok és szubatomi részecskék érzőiségei. Figyeljük meg, ezzel együtt jár, hogy bár agy szükségeltetik a magas szintű élőlényjellegű tudatossághoz, pusztán az érzőiséghez nincs rá szükség. Analógiával élve, jóllehet egy szimfóniához kell zenekar, önmagában egy hegedűszólóhoz nem. Érzőiség, avagy tapasztalás már eleve a valóság részeként létezik.

Az univerzális érzőiség fogalma átfogó pszichizmusként (*pánpszichizmus*), illetve a szerves filozófia vonatkozásában átfogó átélésként (*pánexperencializmus*) ismert. Mivel a posztkarteziánus kultúrában nevelkedtünk, a pánexperencializmus sokunknak túlzásnak tűnhet, mégis érvelni lehet amellett, hogy a leginkább logikus és takarékos rátekintés a valóság természetére. A súlyos probléma, hogy miként alakulhatott ki evolúciós folyamat során érzőiség ennek hiányából, az érzőiség hiányának tagadása által megoldódik. Érzőiség mindig is létezett, csak az összetettsége változott – inkább fokozati, mintsem problematikus fajbéli változásról van tehát szó.

Hogy alátámasszuk Whitehead vonatkozó elgondolását, megjegyezhetjük, hogy semmilyen bizonyításszerű alátámasztással nem lehet kimutatni, hogy az (úgynevezett) anyag érzőtlen. Vissza lehet vágni azzal, hogy arra sincs bizonyítékunk, hogy a (legtöbb) anyag érzőiséggel bírna –

olyan kiegyenlítés tehát, amelynek nincs közvetlenül alaphelyzete. Ám a pánexperiencialista álláspont igen takarékos és képes megoldani az elmefilozófiában létező számos hagyományos problémát, amiért plauzibilis elszámolásnak tekinthetjük. Takarékos a tekintetben, hogy a dualizmust monizmussá redukálja: anyag és elme egy, azaz ugyanaz a dolog – mindkét fogalom csupán egy egységes, konkrét realitás absztrakciója. Azt is mondhatnánk, hogy az anyag elmével bíró – érzelmi és alkotó. Ez az álláspont egyben kiküszöböli számos rejtélyes oksági kapcsolat tételezését anyag és elme között (mint amilyeneket pl. az *epifenomenalizmus*ban is látunk), s az oksági hatóerőt mind az elme, mind az anyag esetében teljességgel befogadja, hisz ugyanazon fajtájú dolgokról van szó.

Az úgynevezett mechanikai okok mint olyanok – a fizikai erőket beleértve – nem mások, mint elvonatkoztatások a konkrét valóságtól, amely magában foglalja a kapcsolt elmességet is. E tekintetben Whitehead elgondolása rokonítható Schopenhauerével (1788–1860), mely szerint az *akarát* a megfigyelt külső erők belső hatása, vagy akár Nietzsche (1844–1900) hatalomakarás-fogalmával. Ockham borotváját alkalmazva, a szerves realizmusban *közvetlenül* észleljük az okságot, mivel az észlelés maga oksági: úgynevezett „külső tárgyak” áramlása, amely egybeolvad a szubjektummal, s ezzel megváltoztatja azt. Eszerint a Hume által felvetett „okági probléma” – miszerint magát az okságot nem észleljük – hamis, s így Kant kritikai projektje (azaz teljes későbbi metafizikája), amely Hume állítólagos oksági problémájára alapoz, redundáns. Úgy tűnik, Kant dogmatikus szendergéséből egy axiomatikus melléfogásra ébredt.

Szerves realizmus

A realizmushoz visszatérve, Whitehead metafizikájának érve, hogy az észlelés szubjektum és objektum, illetve világ és az észlelő szervezet részleges egyesülését foglalja magában. Whitehead szavaival: „A szervezet filozófiája elsősorban annak a feladatnak szenteli magát, hogy megmagyarázza a »jelen lenni egy másik létezőben« kijelentést.,, (*Process and Reality*, 79-80). Nincs abszolút kettősség [dichotómia], és nincs az anyagnak a manapság bevett felfogás szerinti mágikus transzformációja elmévé, valamely ismeretlen és feltáratlan oksági láncolaton át. Ehelyett inkább arról van szó, hogy a világ elemei eredendően érzőiek, s így az objektum–szubjektum ilyenén fúziója nem pusztán az organizmus módosulása, hanem *a pánexperienciális valóság önmagával való egyesülése*. Így hát nem egyszerűen észleljük a valóságot – hanem eggyé válunk az érzelmi, alkotó, szándékszerű valósággal, mely körülöttünk és általunk működik:

„Így hát, amint az átélés alapvető lényegéből feltárult, a dolgok együttléte magában foglalja valamiféle kölcsönös immanencia tanát [...] A világban vagyunk és a világ bennünk van.” (*Modes of Thought*, VIII, 1938)

(Fordította: Varga Péter)